

तृतीयं पातालकाण्डम्

The infernal
regions 6.

1 वडवामुखं 2 पातालं 3 वैरोचननिकेतनम् ।
4 तथाधोभुवनं 5 प्रोक्तं 6 नागलोको रसातलम् ॥६२३॥

A hole 16.

1 2 3 4 5 6 7 8
निम्नमगाधो गर्तः श्वभ्रं शुषिरं वपा बिलं विवरम् ।
a 9 10 11 12 13 14 15 16
अन्तरमवटु च्छद्रं निर्व्यथनं रन्धरोक्तुहरदराः ॥६२४॥

The hell 3.

1 निरयो 2 दुर्गतिशचैव 3 नरकः परिकीर्तिः ।

An (evil) spirit
subject to the
torments of hell.

1 नारका 2 जन्तवः 3 प्रेता 4 यात्याशचैवातिवाहिकाः ॥६२५॥

Torment 2.

1 यातना 2 कारणा 3 प्रोक्ता 4 कारा 5 बन्धनमुच्यते ।

Confinement 2.

Pain 6.

1 आबाधा 2 वेदना 3 दुःखमातिः 4 पीडा 5 व्यथा 6 तथा ॥६२६॥

Sin, wrong 14.

1 वृजिनं 2 दुरितं 3 दुष्कृतमधमहः 4 किल्विषं 5 तमः 6 कल्कम् ।

9 एनः 10 d 11 कल्मषमशुभं 12 पापं 13 स्यात्पातकं 14 पाप्मा ॥६२७॥

Death 11.

1 निधनं 2 नाशो 3 मृत्युर्मरणं 4 पञ्चत्वमत्ययः 5 कालः 6 7

8 संस्था 9 स्यादिष्टान्तो 10 निमीलनं 11 दीर्घनिद्रा 12 च ॥६२८॥

Dead 7.

1 परासुरूपसम्पन्नः 2 प्रमीतः 3 संस्थितो 4 मृतः 5

6 प्रेतः 7 परेतश्च 8 तथा 9 कुणपः 10 शवमुच्यते ॥६२९॥

Corpse 2.

a अन्तरमवाक्, अंतरमवट b इचैवात्यवाहिकाः, इचैवातिवाहिकाः
c दुःखमातिः d कलुष।

Headless trunk 1
retaining some 2. कबन्धः कथ्यते / २ रुण्डः १ २ ३ ४
power of action 2. Wound 4.

The skin, hide 5. असूरधराजिनं १ २ ३ ४ ५ चर्मं कृत्तिस्त्वक् परिकीर्तिता ॥६३०॥

Flesh 8. पललं १ २ जाङ्गलं ३ मांसं ४ पलं ५ पिशितमामिषम् ६ ।
क्रव्यं ७ तरसमेकार्थं ८ विश्वं १ b स्यादामगन्धिकम् २ ॥६३१॥

Blood 7. अक्षतजं १ २ ३ ४ ५ ६ ७ लोहितमलं रुधिरमसूक् शोणितं च रक्तं स्यात् ।

A bone 4. अस्थीनि १ धातुकीकसकुल्यानि २ भवन्ति ३ तुल्यानि ४ ॥६३२॥

A skeleton 3. शरीरस्यास्थि १ कङ्कालं २ तथा ३ स्यादस्थिपञ्जरम् ।

The skull 3. शिरसोऽस्थि १ करोटिः २ स्यात्कपालं ३ शकलं ४ च तत् ॥६३३॥

The radius of the arm 2. शाखास्थि १ नलकं २ प्रोक्तं ३ पृष्ठस्यास्थि ४ कसेरु ५ च । Backbone 2.

The principal artery of the body 2. कण्डरा १ स्यान्महास्नायुः २ स्नसा ३ स्नायुः ४ शिरा ५ स्मृता ॥६३४॥ Sinew 3.

The brain 2. मस्तिष्कं १ मस्तकस्नेहो २ वपा ३ मेदो ४ वसा ५ स्मृता । The serum or the lymph of the flesh 3.

An entrail 2. अन्त्रं १ पुरीतत्कथितं २ कालखण्डं ३ यकृन्मतम् ॥६३५॥ Liver 2.

The heart 2. बुकं १ स्यादग्रमांसं २ च तिलकं ३ क्लोम ४ कथ्यते । The lungs 2.

A worm. कृमिः १ कोटस्तु २ नीलङ्कुः ३ पुलकश्च ४ समः ५ स्मृतः ॥६३६॥

Excrements, ordure 12. उच्यते १ वर्चं २ उच्चारो ३ वर्चस्कोऽवस्करः ४ शकुत् ।

6 ७ ८ ९ १० ११ १२ गूथं १ कीटं २ च विट् ३ विष्ठा ४ पुरीषं ५ शमलं ६ मलम् ॥६३७॥

Semen, virile 6. शुक्रं १ वीर्यं २ वलं ३ वीजमिन्द्रियं ४ रेत ५ उच्यते । A funeral pile 2, a pile of fuel on which the dead body is cremated 2.

Crematorium, cremation ground; burning ghat 2. शमशानं १ स्यात्पितृवनं २ चिता ३ चित्या ४ च कथ्यते ॥६३८॥

Crying 2. क्रन्दितं १ रुदितं २ प्रोक्तं ३ विलापः ४ परिदेवनम् ॥६३९॥ Lamentation 2.

Bathing after the performance of funeral ceremony 2. अपस्नानं १ मृतस्नानं २ निवापः ३ पितृतप्णम् ॥६३१॥ Presents given to the deceased 2.

a जागरं b विशं c यत् d मस्तकं, मस्तिष्कं, मस्तिष्कं
e क्लोममिष्पते ।

1 2 3 a 4 5 6 7 b
 * विषधरदन्दशूकपवनाशनसर्पसरीसूपोरगव्याल-
 8 9 10 11 12 13
 भुजगभुजङ्गकुम्भीनसपन्नगनागभोगिनः ।
 14 15 16 17 18 19 20
 अहिफणभृत्यूदाकुकाकोदरकञ्चुकिचक्रिगूढपाद ,
 21 22 23 24 25
 द्विरसनकाद्रवेयदर्वीकरदृकश्रुतयो भुजङ्गमाः ॥६४०॥

A snake,
a serpent 29.

The hood of a
snake 3.

The coil of a snake.

A sort of snake 2.

A water snake 2.

A sort of snake 2.

The cast off skin
or slough of a
snake.

Ant-hill 4.

A sort of ant 4.

The sting of
scorpion 2.

A sort of poison 9.

c 26 27 28 29
 आशीविषो दीर्घपृष्ठः कुण्डली जिह्वगः स्मृतः ।

1 2 3 1 2 3
 फणः फणा फटा प्रोक्ता विषं स्यादगरलं गरः ॥६४१॥

Poison 3.

1 2 3 1 d 1 2
 अहे: शरीरं भोगः स्यादाशीदष्टाभिधीयते ।

A serpent's fang.

c 1 2 1 2 3 f
 भवेत्तिलित्सो गोनासो वाहसोजगरः शयुः ॥६४२॥

The boa 3.

1 2 1 g 2
 अलगर्दो जलव्यालो राजिलो दुण्डुभः स्मृतः ।

A kind of snake 2.

h 1 i 2 1 2
 अहीरणी स्याद्द्विमुखो राजसर्पश्च सर्पभुक् ॥६४३॥

A large species of
serpent 2.

j 1 2 3 4
 निर्ल्ययनी निर्मोकः कञ्चुक उक्ता भुजङ्गमुक्ता त्वक् ।

k 1 2 3 4
 वस्रीकूटं नाकुर्वल्मीको वामलूरश्च ॥६४४॥

1 2 3 1 4
 उपजिह्वोपदीका च वस्री स्यादुपदेहिका ।

1 2 1 2 3
 अलं वृश्चिकलाङ्गूलं द्रुत आलिश्च वृश्चिकः ॥६४५॥

A scorpion 3.

1 2 m 3 4
 ग्रह्यपुत्रः शौलिककेयो दारदश्च प्रदीपनः ।

5 6 7 8 9
 रसः सौराष्ट्रिकः क्षेवडस्तीक्षणश्च विषमुच्यते ॥६४६॥

* The metre (छन्द) of this stanza is called धृतश्री or according to others पञ्चकवली । It consists of 4 tetras-tichs, each containing 28 short syllables, arranged in the following order; —————— । It occurs again in IV । (६४६) see माघ ३-८२ ।

a पवनाशसर्प b व्यालः, c आशीविषो d आशीर्दशा, आशीदष्टा e भवेत्तिलंगो, भवेत्तिलंसो, भवेत्रिलिंगो f स्मृतः g दुण्डुभः दुण्डुभिः h अहीरणी e अहीरणी i द्विजिह्वः स्यात् j निर्ल्ययनी k वस्रीकूटं, ल्मीकूटं, वृश्चिककूटं l वस्री m शौलिककेयः ।

Different kinds of poison 6.

a १ शृङ्गिको २ वत्सनाभश्च ३ कालकूटो ४ हलाहलः ।
 ५ ६ काकोलो विस्फुलिङ्गश्च तद्देदाः स्युरनेकधा ॥६४७॥

Water 26.

१ २ ३ ४ ५ ६ आपस्तोयं घनरसपयः पुष्टरं मेघपृष्ठं ,
 ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ कं पानीयं सलिलमुदकं वारि वाः शम्बरं च ।
 १४ १५ १६ c १७ १८ १९ २० २१ २२ अर्णः पाथः कुशजलवनं क्षीरमस्मोऽम्बु नीरं ,
 २३ २४ २५ २६ प्रोक्तं प्राज्ञभुवनममृतं जीवनीयं दकं च ॥६४८॥

Deep 5.

१ २ ३ ४ ५ अतलस्पर्शमगाधं गम्भीरं स्याद् गभीरमस्थागम् ।

Navigable 2.

१ २ ३ ४ ५ नावा तार्यं नाव्यं द्राघभूतकं तत्क्षणोद्भृतं तोयम् ॥६४९॥

Water just drawn out of the well.

Frost, cold 8

१ २ ३ ४ ५ ६ प्रालेयमवश्यायस्तुहिनं शिशिरं हिमं तुषारं च ।

७ ८ १ २ मिहिका स्यानीहारो हिमसंघातो हिमानी च ॥६५०॥

A mass of snow 2.

Erection of the hair of the body 8.

१ २ ३ ४ ५ ६ रोमाञ्चः पुलकः स्यात्कण्टकमुद्धुषणमुल्लकसनं च ।

६ e ७ ८ रोमोद्गमरोमविकाररोमहर्षः समानार्थाः ॥६५१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ रत्नाकरः सरस्वानुदधिरुदन्वान्सरित्पतिरकूपारः ।

The sea, an ocean 12.

७ ८ ९ १० ११ १२ पारावारस्तोयनिधिरर्णवजलराशिसागरसमुद्राः ॥६५२॥

A wave, a billow 3.

१ २ ३ वीची भङ्गस्तरङ्गः स्यात्तन्महत्वे च कथ्यते ।

A great wave 5.

१ २ ३ ४ ५ ६ ऊर्मिरुक्तलिकोल्लोलः कल्लोलो लहरी तथा ॥६५३॥

A shore 2.

१ २ ३ ४ ५ ६ मर्यादा कूलदेशोऽस्य वेला वृद्धिश्च वारिणः ।

Tide, flow, current; also sea-coast, sea-shore 2.

A wood on the sea-coast.

१ २ ३ ४ ५ ६ वेलावनं तु विज्ञेयमुपकण्ठेऽस्य यद्वनम् ॥६५४॥

A sea-trader 2.

१ २ ३ ४ ५ ६ सांयात्रिकः पोतवणिक् पोतः प्रवहणं स्मृतम् ।

A boat, a ship 2.

The mast of a ship, also a stake to which a boat is moored; also a rock or tree in the midst of a river 2.

१ २ ३ ४ ५ ६ कूपको गुणवृक्षः स्यान्निर्यामः कर्णधारकः ॥६५५॥

A sailor 2.

a शृंगिका b विस्फुलिगः स्यात् तद्भेदा अप्यनेकधा c कुशजलवम्
 d मस्ताङ्गः e रोमोद्गरारोमविकारो, रोमरोमविकारो, रोमोद्गमरोम-
 विकारो f कूलदेशस्य, कूलदशाश्च g प्रोतः ।

- Any large aquatic animal, a sea-monster 3. अन्तर्जलचरं सत्त्वं कूरं यादोऽभिधीयते ।
- A shark 2. अवहारः स्मृतो ग्राहः कुम्भीरो नक्र उच्यते ॥ A crocodile 2.
- A tortoise 3. कच्छपः कमठः कूर्मस्तद्वार्या च डुली स्मृता ॥६५६॥ The female tortoise.
- a १ b २ c ३ d ४ e ५ f ६
वैसारिणो विसारः पृथुरोमा जलचरो झणो मत्स्यः ।
- A fish 11. तिमिरनिमिषश्च मीनः शकली शल्की च विज्ञेयः ॥६५७॥
- A sort of fish 2. सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः प्रोष्ठी च शफरी स्मृता ।
- A shrimp or prawn; a sort of fish 2. नलमीनश्चलिचिमः कुलीरः कर्कटो मतः ॥६५८॥ A crab 2.
- Which are large, a sort of fish. शालः शकुलः कुलिशो राजीवो रोहितश्च पल्लवकः ।
- १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
श्रृङ्खीमद्गुरवागुसनन्द्यावर्तादियो महामत्स्याः ॥६५९॥
- A kind of sea-animal, a crocodile, a shark 2. मत्स्यविशेषो मकरः करिमकरो भवति तद्विशेषस्तु ।
- A sort of large fish. चीरिलितिमितिभिन्निलिगिलादयो महामत्स्याः ॥६६०॥
- Having recently come out of a small egg, also a shoal of fish, a multitude of fish 2. क्षुद्राण्डो मत्स्यसंधातः पोताधानं च कथ्यते ।
- A worm 2. गण्डूपदः किञ्चुलको जलौकाः स्युर्जलौकसः ॥६६१॥ A leech 2.
- A frog 8. मण्डूकः प्लवको भेकः शालूरो दर्दुरो हरिः ।
- १ २ ३ ४ ५ ६
प्लवङ्गमः प्लवगः स्याद्वर्षाभूस्तद्वधूः स्मृता ॥६६२॥
- यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः ।
- तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्ते तु विज्ञेयाः ॥६६३॥
- A pearl 3. उक्ता मुक्ता मौकितकं शौकितकेयं ,
- Pearl-oyster 2. मुक्तास्फोटः शुकितरास्यायते च ।
- a वैसारणो, वैशारणो b प्रोष्ठी c लोहितश्च
d पल्लपिकः e मद्गुरु f चिरिलितिमितिभिन्निलिगिलादयः
h कंचुलको, किञ्चलको i जलौकाश्च, जलौकसः,
जलौकाः स्युः j तेष्वपि ।

A conch, shell 2.

1 2 1 2
कम्बुः शङ्कः क्षुल्लकाः क्षुद्रशङ्काः , A small shell 2.

शम्बूकास्ते स्युः कपदो वराटः ॥६६४॥ A small shell used
as a coin (कड़ी).

A river 24.

1 2 3 4
सिन्धुः स्वनंती तटिनी तरज्जिणी ,
5 6 7 8
नदी धुनी निर्जरिणी च निम्नगा ।

A bank, a shore 6.

9 10 11
कूलङ्कषा शैवलिनी सरस्वती ,
12 13 14
समुद्रकान्ता हृदिनी तथापगा ॥६६५॥

15 16 17 18 19 20
स्रोतः स्रोतस्विनी कर्षूः कुल्या द्वीपवती सरित् ।

21 22 23 24
रोधो वप्रस्तु विजेयो भिद्य उद्धयो नदः स्मृतः ॥६६६॥

1 2 3 4 5 6
तीरं कूलं तटं कच्छः प्रपातो रोध उच्यते ।

Near bank 2.

b 1 2 . 1 2
अर्वाकूलमपारं स्यात्परं पारमिति स्मृतम् ॥६६७॥ Opposite shore 2.

The swelling or
rising of a river
or sea, flood 2.

1 2 3 4 5 6
पात्रं तु कृलयोर्मध्यमावर्तः पयसां ममः । A whirl, an pool,
eddy whirl 2.

पूरः स्यादम्भसो वृद्धिः फेनो डिण्डीर उच्यते ॥६६८॥ Froth, foam 2.

A stream 6.

1 2 3 4 5 6
ओधः प्रवाहो वेणी च धारा स्रोतो रथः स्मृतः ।

Confluence or
junction of two
rivers 3.

1 2 3 4 5 6
सम्भेदः सञ्ज्ञमो नद्योः संवेद्यश्च निगद्यते ॥६६९॥

A mound in the
middle of a river 2

1 2 3 4 5 6
सैकतं पुलिनं द्वीपं सिकतो वालुका स्मृता । Sand, gravel 2.

An island, a cape.

1 2 3 4 5 6
मध्ये द्वीपमन्तरीपं हृदस्तोयाशयो मतः ॥६७०॥ A lake 2.

The bend of a
river 2.

1 2 3 4 5 6
चक्राणि पुटभेदाः स्युः सेतुर्वरण उच्यते । A bridge 2.

Fare 2.

1 2 3 4 5 6
आतरस्तरप्यं च तल्पं स्यादुडुपः प्लवः ॥६७१॥ A raft, float 3.

A boat, a ship 4.

1 2 3 4 5 6
तरीनौर्मिज्जनी बेडा नौदण्डः क्षेपणी स्मृता । An oat 2.

A rudder 2

1 2 3 4 5 6
अरित्रं कोटिपात्रं स्यात्पुलिन्दो मञ्ज उच्यते ॥६७२॥ The head of
a boat 2.

a उध्यो, उयो, उद्यो, उद्धयो b अवाक्कूल c स्यादम्भसं

d डिडिम e वेणी तु f संवेद्यस्तु, संवेद्यरक्त निगद्यते g सेतुर्वा-
रणमुच्यते h तत्वं स्यादुडुपं i प्लवणं ।

The ganges 9.

१ २ ३ ४ ५
भागीरथी सुरसरिद्विष्णुपदी जाह्नवी तथा गङ्गा ।

६ ७ ८ ९
मन्दाकिनी त्रिपथगा सरिद्वारा त्रिदशदीर्घिका प्रोक्ता ॥६७३॥

The river Goda-wari 2.

१ २ १ २ ३
गोदावरी च गोदा कालिन्दी दिनकरात्मजा यमुना ।

The river Sone 2.

१ २ १ २ ३
शोणो हिरण्यबाहुमेंकलकन्या च नर्मदा रेवा ॥६७४॥

A small pond 3.

१ २ ३ १ २ ३
वेशन्तः पल्वलं तल्लं कासारः सरसी सरः ।

A natural pond 2.

b १ २ १ २
आखातो देवखातः स्यात्खाता पुष्करिणी भवेत् ॥६७५॥

A pond 2.

१ २ १ २
आधारश्च तडागं स्यादाली पाली च कथ्यते ।

A moat, a ditch 2.

१ २
परिखा दीर्घिका प्रोक्ता खाता या परितः पुरम् ॥६७६॥

A drain 2.

१ २ १ २
परीवाहो जलोच्छवास उत्सः प्रस्त्रवणं स्मृतम् ।

Drop.

१ २ ३ ४
विप्रुषो विन्दवः प्रोक्ताः पृष्ठतः पृष्ठतास्तथा ॥६७७॥

Liquidated food;
also mud 2.

१ २ १ २ ३ ४
पिञ्चिलं स्याद्विजपिलं पङ्कः शादो निषद्वरः ।

Mud, mire 6.

४ ५ ६
जम्बालः कर्दमः प्रोक्तो बुधैरिचिकिलस्तथा ॥६७८॥

१ २ ३
सहस्रपत्रं शत्रपत्रमम्बुजं

A lotus 17.

४ ५ ६
कुशेशयं तामरसं सरोरुहम् ।

f ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
विसप्रसूनं कमलं महोत्पलं , सरोजमब्जं नलिनं च पुष्करम् ॥६७९॥

१४ १५ १६ १७
राजीवमरविन्दं च पदं पङ्कजमिष्यते ।

Red lotus.

१ २ १ २
रक्तं कोकनदं प्रोक्तं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥६८०॥

The white water lily 2.

१ २ १ २
सौगन्धिकं च कह्नारं स्यादिन्दीवरमुत्पलम् ।

३ ४ १ २
नीलोत्पलं कुवलयं कैरवं कुमुदं विदुः ॥६८१॥

The river Yamuna 3.

The river Narbada 3.

A large pond 3.

An artificial pond 2.

A bridge 2.

A spring 2.

A white lotus 2.

A blue lotus 4.

White lotus 2.

a पल्वणं b अखातो c प्रवहणं d स्याद्विजवलं e बुधै-
रिचिकिल f विसप्रसूनं ।

A pericarp of lotus 2.

Fibrous root of a lotus; a lotus fibre 3.

(a) lotus plant bearing white lotuses

(b) place or pond abounding in white lotuses

(c) an assemblage of white lotuses.

A water plant moss.

A well 2
प्रधिनेंद्रि A pulley, the periphery or circumference of a wheel 2.

A small pool or pond near a well or a well itself 2.

The rope and bucket of a well 2.

A canal 2.

¹ कर्णिका ^a बीजकोशः स्यात्किञ्जलं ^b १ ² केसरं स्मृतम् ।

¹ मृणालं ^c ² स्याद्विसं ³ कन्दो ¹ विसिनी ² नलिनी भवेत् ॥६८२॥

¹ कुमुद्वती ² कुमुदिनी ³ बुधैः कैरविणी ³ स्मृता ।

The filament of a flower 2
A lotus plant, an assemblage of lotuses, lotus fibre; also a lake abounding in lotuses 2.

^d १ ² शेवालं ¹ शैवालं प्रोक्तं जलशूकं च नीलिका ॥६८३॥

¹ अन्धुः ² कूपः ¹ प्रधिनेंद्रिमिश्चुरी ² चुण्डी ¹ चूतकः ।

¹ निपानमुदपानं ² च ¹ वाप्याहावश्च ² कथ्यते ॥६८४॥

^f १ उद्घाटकं ² घटीयन्त्रं ¹ पादावर्तोऽरघटकः ।

¹ पानं ^g २ तु सारणिः प्रोक्ता ¹ प्रणाली ² जलपद्धतिः ॥६८५॥

Moss 2.

A small well or reservoir 3.

A trough near a well for watering cattle 2.

A wheel or machine for raising water from a well 2.

A channel, a drain, a gutter 2.

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायामभिधानरत्नमालायां

पातालकाण्डं तृतीयं समाप्तम् ॥३॥

a बीजकोशं b किञ्जलकः किञ्जः c स्याद्विसकन्दो d शैवालं
e चंठी, चुण्डी f उद्घाटनं g सारणी, सारणं ।